

Vidinė žinojimo šviesa: istorinė meditacija apie gnosticizmą

Vilisas BARNSTOUNAS

Gnosticizmas „*Liaudies kultūroje*“ jau nėra naujiena.¹ Vis dėlto šis gilus dvasinis reiškiny Lietuvoje tebėra nepelnytai primirštas. Įdomus jis lietuviui galėtų būti mažiausiai dėl dviejų priežasčių. Pirma, dėl jausminės dirvos, kurioje iškilo, dėl tos pamatinės nuotaikos, kurią atliepia ir į kurią atsiliepia. Tai nusivylimas bet kokiomis įprasto gyvenimo pastangomis, nebepakeliamas nuovargis nuo bet kokių išorinių „iššūkių“, „uždavinių“ ar tik „pagundų“, kurios vien suvedžioja, išsekina ir palieka tuščiomis rankomis bei tuščia širdimi. Ir kartu begalinės vidinės erdvės viltis – tarsi neaprepiamas žvaigždėtas dangus, naktį niekam nežinant užsilipus ant stogo. Gnosticizmas į tokią nuotaiką siūlo pažvelgti kaip į išorinį postūmį ir vidinę trauką ryžtingam posūkiui – posūkiui į pažinimą, tiek savęs pažinimą, tiek pažinimą apskritai. Plačiausia prasme, tai tas pats sprendimas, prie kurio žmogų nuo neatmenamų amžių spaudžia evoliucija ir kuris tą evoliuciją, tiesą sakant, ir varo. Žmogus nuo gyvulio juk tuo ir skiriasi, kad, užuot be galo sukęsis įpročių karuselėje, imasi pažinti ir galvoti... Antroji priežastis, dėl ko gnosticizmas lietuviui gali būti įdomus, yra ta, kad jis yra suėmęs savin ir itin dvasiškai perinterpretavęs kai kuriuos senųjų tradicijų mitus, kurių atšvaitų nesunkiai galėtume aptikti ir mūsų mitinėje tradicijoje. O tai reiškia, kad ir joje slypi ne menkesnės dvasinių interpretacijų, savotiškos „mitinės teologijos“ galimybės, tik reikia išmokti pažvelgti į savo tradiciją atitinkamu žvilgsniu, iškelti jai atitinkamą klausimą. Gnosticizmas to savaip mus ir gali pamokyti.

Užtat šįsyk siūlome bent jau trumpą gnosticizmo istorijos ir pažiūrų apžvalgą (tiksliau, jos ištrauką, apimančią ištakas ir seniausius laikus), kurią atliko Vilisas Barnstounas (Willis Barnstone), „Gnostinės biblijos“ – svarbiausių įvairių laikų ir kraštų gnostinių tekstų rinkinio – vienas iš sudarytojų. Beje, rinkinio pratarėje sudarytojai prisipažįsta: „Per visą šią knygą mes vengėme nereikalingos didžiosios raidės žodyje dievas ir kitų įsmeintų dvasinių galių bei aionų pavadinimuose. Mes suprantame, kad žodis dievas gali būti pavartotas kaip dievybės vardas, vis dėlto dažniausiai jis vartojamas kaip bendrinis terminas dievybei įvardyti, ir net kai sąvoka ‘dievas’ pasirodo besanti vardas, ji vis tiek nepraranda dievybę žyminčio bendrinio termino prigimties“.² Panašių sumetimų vedamas autorius mažąja raide rašo ir žodį bažnyčia, turėdamas omenyje krikščionių Bažnyčią. Neketindamas čionai su autoriumi ginčytis nei jį pagal save taisyti, vertėjas elgėsi atitinkamai.

Tikroji gnosticizmo kilmė nežinoma, o gal nė nebesužinoma. Ji nežinoma ne todėl, kad gnosticizmas būtų atsiradęs iš niekur ir iš nieko. Mes maždaug žinome, kur ir kada antikos laikais pasirodė ši dualistinė pasaulėžiūra apie šviesos, dvasios dievą ir tamsos, materijos dievą, žinome ir tikėtinų šaltinių pavadinimus. Tačiau teiginiai, tiek senųjų, tiek šiuolaikinių autorių, apie jų santykį su šiuo plačiai paplitusiu ir gyvybingu mokymu didžiai prieštaringi. Pasakojimai apie daugumą pasau-

lio dvasinių judėjimų – daoizmą, hinduizmą, budizmą, zoroastrizmą, judaizmą – išskysta tarp galimybių ir pasiekia mus veikiau kaip legendos nei kaip istorija. Netgi pakankamai gerai dokumentuota ankstyvoji krikščionybė, kilusi iš dviejų pagrindinių žydų tekstų – Senojo ir Naujojo Testamento – skendi Naujojo Testamento, savo šerdinio šaltinio, legendose, kurios veikiau pridengia nei atskleidžia istorinę tikrovę. Ir mūsų atveju žodis kol kas priklauso pačiam gnosticizmui. O

1. [Jonas, Hans. Gnostinė „Giesmė apie perlą“. Iš: *Liaudies kultūra*, 2007, Nr. 5, p. 38–44 ir Jonas, Hans. Gnosticizmas, egzistencializmas ir nihilizmas. Iš: *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 1, p. 33–42. – Laužtiniuose skliaustuose – pastabos vertėjo.]

2. [Meyer, M. Gnosticism, Gnostics, and the *Gnostic Bible*. Iš: *The Gnostic Bible*, edited by Willis Barnstone and Marvin Meyer. Boston & London: Shambhala, 2003, p. 1, išn. 1.]

jo šalininkai kalba apie žydiškąjį, krikščioniškąjį, zoroastrietiškąjį, budistinį, platoniškąjį, Aleksandrijos neoplatoniškąjį ir Egipto hermetiškąjį paveldą.

Taigi ar gnosticizmo pirmtakas tik vienas, ar jų daug? Nors daug kas palaiko daugelio šaltinių pusę, įvairios gnostinės minties apraiškos Artimuosiuose Rytuose ir Aleksandrijoje turi gana daug bendro, kad keltų mintį apie vienovę, pranokstančią sektas, kalbas ir šalis. Dualistus gnostikus nuo senovės graikų ir romėnų teologijų, judaizmo ir beiškylančios krikščionybės skiria dvi pamatinės idėjos: 1) prielaida apie dvi dievybes, ieškančias kelio į mūsų širdis: vieną – dvasios ir amžinosios šviesos, kitą – tamsos ir laikinojo kūno; ir 2) transcendentinis šviesos pradas, pasiekiamas dar šiame gyvenime nušvitus Žinojimui ir žmogaus vienvę atveriantis dieviškumui.

Gnosticizme išsivadavimas, nušvitus Žinojimui, gali būti pasiektas *dabar*, ne tik kaip atpildas po mirties, kaip krikščionybėje. Krikščioniškasis išsigelbėjimas – žmogaus neregimas, nepaliudijamas, nepatiriamas – liečia išimtinai pomirtinį gyvenimą. Jo neapčiuopiama prigimtis davė pagrindą atsirasti gerai organizuotai dvasininkijai, kuri teigia žinanti, kaip pasiekti išsigelbėjimą sekant Raštu, kurį tik ji viena sugebanti teisingai interpretuoti. Tuo tarpu gnostikas gali eiti vienas, be jokių dvasininkų, ir pasiekti savo tikslą *dabar pat*. Šia prasme įtaigios Platono ir neoplatonikų metaforos bei alegorijos, nusakančios tiesioginį mistinį išvadavimą, regis, ir bus tas bendras vardiklis, kuris jungia visas kuo įvairiausias gnosticizmo apraiškas.

Gnōsis, t. y. „žinojimas“, užtat ir yra visų tų tarpusavy besivaržančių kuo įvairiausių kilmės sektų, vadinančių save gnostikais, siekinys. Sokratui Platono lūpomis pareiškus „pažink save“³, jau gimė vienas iš gnosticizmo principų. Dar anksčiau žydų Biblijoje leva pasirinko Pažinimo medžio vaisių, ir nuo tol žydų, krikščionių ir musulmonų religijų šeimoje yra laikoma ydinga, svetima, eretiška, kaip ir moteris apskritai. Tarp gnostikų, priešingai, ji yra pagirta už savo drąsą, nes vietoj nekaltybės (nežinojimo) pasirinko žinojimą ir taip metė iššūkį žemei ir žmones sukūrusiam dievui, kuris žinojimą saugo kaip savo vieno nuosavybę. Tad leva – šviesos herojė, prometėjiškoji išvaduotoja iš tironiškos dievo valdžios. Tiek Pradžios knygos, tiek vėlesniuose gnostiniuose mituose (apie pasaulio kilmę, apie tikrąją jo valdytojų prigimtį ir kt.) leva laikoma mitine gnosticizmo motina.

Tiek Mesopotamijoje, tiek palei visą Viduržemio jūrą nuo Aleksandrijos iki Romos laikotarpiu maždaug nuo 200 m. pr. Kr. ligi 200 m. po Kr. pastebimas didelis dvasinių judėjimų pakilimas, iš kurių kiekvienas ieškojo savo atsakymų į būties klausimus. Tai laikotarpis tarp Senojo ir Naujojo Testamento, kai atsirado daugiausia nekanoninių apokrifų bei pseudoapokrifų, esėjų Negyvosios

jūros ritiniai ir Egipto Hermetinis korpusas. Šiuo misterinių religijų laikotarpiu charizmatiniai mesijai, filosofai, teologai bei mistikai sukūrė ir tuos išminties ištarų rinkinius, mokymus bei mitus, dažnai užrašytus ritiniuose, kurie paskui buvo suklasifikuoti kaip gnostiniai raštai. Tačiau XX amžių šie gnostiniai raštai pasiekė tik pavieniais fragmentais graikų, lotynų, sirų, koptų, senovės persų ir net kinų kalbomis kartu su keliais didesniais graikiškais ir siriškais kūrinių, iš kurių ypač paminėtini Hermetinis korpusas, datuojamas antruoju ar trečiuoju amžiumi ir apimantis pačiam Hermiui Trismegistui priskiriamą „Poimandrą“, ir gnostinių psalmių knyga „Saliomono giesmės“. Ištisoms kartoms tyrinėtojų ir šiaip besidominčiųjų pagrindinis žinių apie gnosticizmą šaltinis buvo ankstyvosios krikščionybės tėvų raštai, kurie, nors ir teikia patikimų žinių apie gnostikų pažiūras, buvo parašyti jas su pasibjaurėjimu atmetant. Ir štai 1945 metais Egipto smėlynuose aptikta Naghamadžio (*Nag Hammadi*) biblioteka – tikras lobis tekstų, IV a. išverstų iš senosios graikų į koptų kalbą. Šie daugiau nei penkiasdešimt tekstų (kartu su kai kuriais dokumentais) ir sudaro klasikinio gnosticizmo „Bibliją“.

Iš šiuolaikinių mokslininkų, tarusių savo žodį apie gnosticizmo kilmę, pirmiausia paminėtini: Bentlis Leitonas (*Bentley Layton*), savo darbe „Gnostiniai raštai“ (*The Gnostic Scriptures*) išmaniai aptinkantis gnosticizmo šaknis pirmiausia klasikinėje setėnų⁴ filosofijoje, nors užsimenantis ir apie graikakalbes sinagogas ir ankstyvąją krikščionybę (pirmiausia plg. Simoną Magą, „Darbai“ 8.9–12); iškilus žydų mistikos ir Kabalos tyrinėtojas Geršomas Šolemas (*Gershom Sholem*), savajame „Žydų gnosticizme, Merkabos mistikoje ir Talmudo tradicijoje“ (*Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*) ieškantis žydiškųjų gnostinių pažiūrų ištakų; jo bendralaikis Hansas Jonas (*Hans Jonas*, pirmas ryškesnis gnosticizmo interpretatorius), teigiantis gnosticizmą ėmusis radikaliuosiuose Samarijos rateliuose. Italų istorikas Džovanis Filoramo (*Giovanni Filoramo*) pažymi, kad „daugelis tyrinėtojų teigia žydišką gnosticizmo kilmę“ ir kad Naghamadžio gnostiniai tekstai patvirtina žydų įtaką, tačiau žydiškos kilmės prielaidai pagrįsti, jo nuomone, stinga dokumentų.⁵ Vis dėlto kai kurie dokumentai pagrindžia žydiškosios kilmės prielaidą: Justino „Barucho knyga“, „Slaptoji Jono knyga“ ir kai kurie Jono Evangelijos skyriai. „Barucho knyga“ yra būtent žydų gnostinis tekstas (*Baruchas* – Elohimo angelas) su kai kuriais krikščioniškais ir pagoniškais personažais, kaip kad Mozė, Jėzus ir Herkulis. Gali būti, kad „Baruchas“ savo seniausiu pavidalu buvo grynai žydų knyga, o dabar mūsų turimas keistas veikalas – tai žydų krikščionių periodu kažkiek

3. Šis priesakas, pasak Plutarcho, buvo išrėžtas ir ant Delfų orakulo šventyklos.

4. [Pagal biblinį Setą, trečiąjį Adomo ir Levos sūnų; ang. atitinkamai *Seth* ir *Sethians*.]

5. Filoramo, Giovanni. *A History of Gnosticism*. Oxford: Blackwell, 1990, p. 145.

sukrikščioninta jo versija. Ir pats bandymas sukrikščioninti tik iš dalies pavykęs, nes ekumeniniai redaktoriai, tarp dievų įtraukdami Herkulį, tuo parodė pripažįstą ir pagoniškuosius gnosticizmo šaltinius.

Kalbant apie ankstyvosios bažnyčios tėvų pažiūras į gnosticizmo šaltinius, paminėtinas Irenėjas Lionietis, savo darbe *Adversus haereses* („Prieš erezijas“) griežtai pasisakęs tiek prieš Valentino Aleksandriečio sekėjus, tiek, be kitų, ir prieš eretiką burtininką Simoną Magą. Bažnyčios tėvai „Gnosio kilmę paprasčiausiai priskyrė Šėtonui“.⁶ Gnostikai atsimokėjo tuo pačiu, Senojo ir Naujojo Testamento dievą paversdami demiurgu – arba, trumpai drūtai, Šėtonu.

Ne visa bažnyčios tėvų polemika prieš gnostikus pasižymėjo neišmanymu. Tėvai iš Aleksandrijos Klementas (mir. 215?) ir Origenas (185?–254?) buvo gerai susipažinę su gnosticizmu ir, siekdami atremti Valentino mokyklos Biblijos interpretaciją, išrutuliojo savą hermeneutiką, grindžiamą alegoriniu Šventojo Rašto skaitymu. Tertulijanas buvo vadinamas „krikščionių gnostiku“, nes buvo kalbama jį atradus tikrąjį žinojimą, tuo tarpu gnostikų skelbiamas žinojimas buvęs netikras. Klemento mokynys Origenas, produktyviausias teologas ligi Augustino, sudarė Biblijos redakciją, vadinamą Heksapla, ir iškėlė trejopą Rašto skaitymą: pažodinį, etinį ir alegorinį. Mėgdžiodamas gnostikus, Rašte ieškojusius ezoterinių prasmų, jis išplėtojo Biblijos egzegezę, kuri susilaukė bažnyčios pritarimo. Origenas buvo linkęs į gnosticizmą ir tuo, kad žinojimą vertino aukščiau už tikėjimą.

Tačiau labiausiai gnostikai krikščionis įsiutino ne tuo, kad piešė tokį nesimpatiską tradicinio dievo kūrėjo portretą ir buvo į valdžią kylančios krikščionybės konkurentai – ankstyvoji krikščionybė turėjo daug rimtų konkuruojančių sektų, keliančių jai nemažą grėsmę, – o tuo, kad atmetė esminę dogmą Jėzų turėjus dvi prigimtis: žmogiškąją ir dieviškąją. Ortodoksui Kristus buvo kartu žmogus ir dievas, o po kančios ant kryžiaus jis prisikėlė ir, kaip dievo sūnus, nužengė į dangų. Tuo tarpu gnostikai neigė Kristų turėjus dvi prigimtis, žmogiškąją ir dieviškąją, ir jo žmogiškąjį pavidalą telaike būtent pavidalu – panašumu, regimybe. Tikrasis Jėzus jiems buvo dangiškas ir negalėjo patirti žmogiškų kančių. Jie laikėsi antrojo amžiaus doketinio tikėjimo, esą gyvendamas žemėje Kristus tebuvo dieviškas fantomas, tik regimai teturintis žmogaus kūną ir tik regimai miręs ant kryžiaus (II a. doketizmas, nuo graikų *dokein* „atrodyti“, teigė Kristaus dieviškumą ir pašiepė mintį Jėzų buvus kartu žmogų ir dievą). O kadangi Jėzus Kristus nemirė žmogaus mirtimi nei jokia dievo mirtimi, vadinasi, nebūta nei jokio prisikėlimo, nei nužengimo dangun. Panašiai vien regimybė tebuvo ir jo kančia, ir daryti stebuklai, ir nuveikti darbai. „Pirmojoje Jokūbo Apokalipsėje“

6. Rudolph, Kurt. *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*. San Francisco: Harper Collins, 1983, p. 275.

iš „Naghamadžio bibliotekos“ (kodeksas V.3.15–20) išaukštintasis Kristus drąsina po nukryžiuojimo gedintį Jokūbą: „Aš esu tas, kuris manyje buvo. Niekuoomet aš nesu išgyvenęs jokios kančios.“ O iš tų, kurie manėsi galį jį įskaudinti, – iš savo kankintojų – Jėzus juokiasi: „Aš juokiaus iš jų neišmanymo“ („Antrasis didžiojo Seto traktatas“, kodeksas VII.2.56 iš „Naghamadžio bibliotekos“). Dauguma gnostikų sektų neigė Jono Evangelijos sakinio „tas žodis tapo kūnu“ (1.14) įprastą simbolinę interpretaciją, pagal kurią, dievo žodis įsikūnijo Jėzuje, kuris tuo pat metu buvo ir pats šventas žodis, ir žmogus. Šių dalykų neigimas bažnyčiai buvo anatema, tad gnostikų ir doketistų byla buvo smulkiai išnagrinėta, o jie patys už šią siaubingą ereziją Irenėjaus Lioniečio, vyskupo Ignoto Antiochiečio ir Hipolito su Klementu Aleksandriečiu pasmerkti.⁷ Paskui dar gnostikai buvo pasmerkti Augustino, jaunystėje buvusio aršiu manichėju, todėl pažinusio gnosticizmą iš vidaus.

Bažnyčios tėvai buvo susirūpinę. Štai turime žemišką žydų Izaijo knygos mesiją, evangelijose tapusį išgelbėtoju Jėzumi, kurį gnostikai pavertė dievybe, primenančia angelą, nors tai nei žmogus, nei dievas. O dar aukščiau už Jėzų stovi gnostikų šviesos dievas, kovojantis su savo varžovu – nevidonu Biblijos dievu. Tamsybininko titulą Biblijos dievas kūrėjas pelnė už tai, kad sukūrė vyrą ir moterį, kuriuose tarsi kalėjime įkalino dieviškąsias šviesos daleles, nupuolusias iš pleromos, t. y. pilnatvės (aukščiausiojo prado gnostikų teogonijoje). Taip, Biblijos dievas sukūrė ir šviesą, tačiau ši išorinė šviesa tėra laikina iliuzija. Tikroji šviesa yra žmogaus dvasia. Gnostikas stengėsi pelnyti nušvitimą siekdamas vidinės šviesos. Pažinti savyje šviesos dalelę ir šitaip, per žinojimą, ja tapti reikė ištirpti amžinybėje. Aišku, kad gnostikai – eretikai. Jie manė patys galį tapti šviesa, arba dievu – kad ir kaip šį dieviškąjį pradą pavadintume, – asmeniškai, neprašydami pagalbos iš įpykusios bažnyčios, kuriai jie užtat reikė blogį ir kuri juos už tai galiausiai išnaikino.

Žydiškasis dėmuo gnosticizmo užuomazgoje

Viena iš įdomių gnosticizmo kilmės hipotezių yra minėta žydiškoji, išsakyta Šolemo ir Granto. Grantas teigė ankstyviausius gnostikus buvus I a. pr. m. erą žydus, nesulaukusius žadėtojo mesijo atėjimo, todėl

7. Klausimas, ar Jėzus turėjo dvi prigimtis (žmogiškąją ir dieviškąją), ar tik vieną (dieviškąją), ortodoksus krikščionis ir įvairias sekas skaldė daugiau nei tūkstantmetį. Pavyzdžiui, VI a. Bizantijos imperatorius Justinianas svyravo dėl monofizitų, irgi teigusių Jėzų buvus vien tik dievą. Sektų, teigusių Jėzų buvus vien dieviškos prigimties, buvo daugybė, pradedant ankstyvaisiais montanistais, gnostikais bei doketistais ir baigiant X–XI a. Konstantinopolio, Bosnijos bogomilais ir dar vėliau jų įpėdiniais katarais šiaurės Italijoje ir pietvakarių Prancūzijoje. [Bogomilai, manoma, yra padarę įtaką slavų tautosakai, turinčiai nemažai paralelių, arba gretinių, ir su baltų tautosaka.]

nusivylusius ir ėmusius gręžtis kitur bei į vidų. Įvairiose Izraelio vietose vis pasirodydavo mesijiškų veikėjų, tiesa, ne tokių radikalių kaip Jėzus (ar bent jau interpretuotojų sukurtasis Jėzus), užtat jų gyvenimai yra paliudyti istorinių dokumentų, kurių Jėzaus gyvenimas, išskyrus evangelijas, neturi. Mišnoje ir Talmude aptinkame daugybę religinių asmenų, veikusių anapus pagrindinių žydų sektų. Maištingoji Galilėja pagimdė ne tik Jėzų, bet ir vienalaikius su juo chasidų mesijus, tarp kurių itin pagarsėję savo išgydymais bei stebuklais buvo Honis ir Hanina. Tikėtina, kad ir pats Jėzus buvo chasidų mesijas, kaip kad teigia Geza Vermes savo knygoje „Permainingi Jėzaus veidai“, ir visi šie charizmatikai, kaip ir Jėzus, buvo ekscentriškai tradicinių religinių mokymų atžvilgiu.⁸ Šiuo neramiu laikotarpiu, kai buvo karštai ieškoma dvasinio nušvitimo pranašų, gnostikai padarė savo įnašą – iškėlė asmeninio išsigelbėjimo viltį.

Šiaip jau reikia atminti, kad ne tik rabino Jėzaus, bet ir viso judaizmo veidai yra permainingi ir gausūs. Jie kito su kiekvienu nauju interpretuotoju, kurio interpretacijos irgi kito kiekvieno jo paties interpretuotojo akyse. Tarp šių permainingų veidų, aprašytų Šolemo, Grantas bei kitų, buvo ir žydų gnostikai, kurie paliko mums seniausią išlikusį gnostinį tekstą – „Barucho knyga“.

Žydiškoji „Barucho knyga“

Prieš pasigirstant svarbiausioms krikščioniškosioms gnostinėms spekuliacijoms, jau buvo žinomos heterodoksinio judaizmo ir ankstyvųjų žydų krikščionių gnostinės sistemos. Iš pastarųjų seniausiomis Irenėjas paskelbė esant Simono Mago, Menanderio ir Saturnino doktrinas. Jie neigė Biblijos dievą sukūrus pasaulį, šį darbą perduodami angelams. Justinui priskiriama „Barucho knyga“, kurią težinome vien iš parafrazės Hipolito „Visų erezijų atmetime“, atstovauja bene seniausiai gnostinės minties vystymosi pakopai. Grantas vadina ją „kone grynai žydiško gnosio pavyzdžiu... kuriame remiamasi trimis pradais: dviem vyriškaisiais ir vienu moteriškuoju“.⁹ Ją sudaro stebėtinai tradicijų mišinys, kuriame pirmasis iš minėtųjų vyriškųjų pradų yra viso kosmoso tėvas Priapas, o žydų Elohimas – tik šio pasaulio tėvas ir moteriškojo prado, vardu Edem (Eden), meilužis. Elohimas Adomui įkvėpė dvasią, o Edem pirmajam žmogui įkvėpė sielą. Baruchas (hebrajiškai „palaimintasis“) – tai kartu gyvybės medis ir vyriausiasis angelas. O Naas („gyvatė“) – gėrio ir blogio pažinimo medis ir kartu vyriausiasis angelas-motina.

Vardas Edem žymi daug ką: sodą, žemę, Izraelį, tai levos ir motinos žemės simbolis. Ir vėlesnėse spekuliacijose nežinomasis dievas, pasireiškiantis įvairiais pavidalais, turi tiek vyriškąjį, tiek moteriškąjį dėmenį ir yra vadinamas visų mūsų motina-tėvu, tai dievas, apimantis ir moteriškąjį pradą arba apraišką. Moteriškoji apraiška paprastai yra Sofija – išmintis. Dėl tam tikro sutrikimo ir nedarnos pačiame dieve ji tampa atskirta nuo jo, nupuola iš pleromos ir sukuria pasaulį. Atsižvelgdamas į krikščioniškojo gnosticizmo žydiškąsias ištakas bei glaudžias sąsajas tarp gnosticizmo ir ankstyvosios bei vėlyvosios Kabalos, Grantas pastebi Justino judaizmą esant „panašų į mistinį judaizmą, aptinkamą [viduramžių ispaniškajame] Zohare, kur Jahvé yra vadinamas tėvu, o Elohim – motina“.¹⁰

Neviltis ir atsigręžimas į šviesą

Pasukti į gnosticizmą žydus neabejotinai privertė pražūtingoji romėnų okupacija. Žlugus sukilimui Jeruzalėje (66–70 m.), žydų vargus dar labiau pagilino Antrosios Šventyklos sugriovimas (70 m.). Tai, kad dievas taip ir nestojo jų ginti, palaužė paskutinę viltį sulaukti pagalbos iš išorės ir atvėrė kelią į gnosticizmą. Grantas šitaip apibūdina žlugimo ir nevilties sukeltą krizę: „Kad ir kaip, o gnostikams teko tapti eks-žydais, savosios religijos išdavikais, nes jie nusigręžė nuo savo dievo Kūrėjo“.¹¹ Kai Šventyklos ir Jeruzalės sugriovimas žydus visiškai parbloškė ir pavertė tremtiniais, būsimieji žydai krikščionys, Evangelijų autoriai, šią istorijos negandą pavertė bausme žydams už tai, kad jie nepripažino savo mesijo, ir kartu atpildė bei viltimi tiems, kurie jį pripažino. Nors tikrovėje žudomi ir varomi iš savo sunaikinto miesto buvo tiek žydai, tiek žydai krikščionys. Būtent ši diaspora ir tapo prielaida tiek gnosticizmui, tiek krikščionybei paplsti. Krikščioniškajam judaizmui atsidūrus pagonių pasaulyje, naujoji sekta netruko pataisyti šeštadienio, apipjaustymo ir mitybos draudimų įstatymus taip, kad į krikščionybę būtų galima atversti kuo daugiau žmonių. Tuo pat metu persekiojimai ir negandos, patiriami tiek žydų, tiek žydų krikščionių, daugelį privedė prie gnostinio sprendimo, pasireiškusio tikru gnosticizmo protrūkiu visuose naujuosiuose krikščionių kraštuose.

Užuot sieję savo viltis su šventikais ir tradicinėmis kulto vietomis, šie žydai heterodokasai pasirinko šviesos ieškoti viduje. Gnostikui toji šviesa – tai dvasia, kurios kontempliacija veda į dievo pažinimą ir įgalina atsiduoti dievui savyje, o kai kam gal net tapti dievu savyje.¹²

8. Vermes, Géza. *The Changing Faces of Jesus*. New York: Compass Viking, 2000. Gnostikams Jėzų įvairiais pavidalais – kaip mesiją, angelą ar dievą – priėmus, toks doketinis Jėzus buvo suprantamas kaip grynai gnostinė figūra, o Jono ir Tomo evangelijos tapo kertiniais gnostinio kanono tekstais.

9. Grant, Robert. *Gnosticism and Early Christianity*. New York: Columbia University Press, 1966, p. 19.

10. Ten pat, p. 23.

11. Ten pat, p. 26.

12. Daugiau apie gnosticizmą kaip į save nukreiptą religiją žr. Scholem, Gershom. *Jewish Gnosticism, Merkavah Mysticism, and Talmudic Tradition*. New York: Jewish Theological Seminary of America, 1960, p. 21 ir t.

Kūnas paliekamas sau, o iš žemiškojo laiko ištrūkstama per vidinę šviesą. Pažinti šią šviesą, ar būtį, reiškia ištrūkti iš laikinos kūniškumo nelaisvės šioje materialioje žemėje ir sugrįžti į šaltinį – į amžinosios šviesos šventovę, iš kurios andai čia krito dvasios kibirkštis.

Pasaulio religijose siekis savo minties pastangomis ištrūkti iš įprasto laiko ir materijos į nepaprastą dvasios ir apreiškimo matmenį šiaip jau žinomas mistikos vardu.

Mistinio šuolio prigimtis

Mistika – tai reiškinys, įvairiausiai pavidalais aptinkamas tiek Rytuose, tiek Vakaruose, visuose žemynuose, ir kiekviena religinė sekta jį apibūdina savais terminais. Kartais jis yra atstovaujamas šamano arba praktikuojamas kaip asmeninė heterodoksija kurios nors nusistovėjusios religijos paribuose (Paracelsas, Teresė Avilietė, Bémė (Boehme)). Kartais jis slypi pačioje tikėjimo širdyje – tą galima pasakyti apie budizmą, gnosticismą, senovės chasidus ir vėliau Kabalą. Mistinis įvykis gali būti vadinamas nušvitimu arba visa ko liautimi – nirvana, arba nušvitimu, pasiektu liovusis liautis. Persų sufijai vadina tai paukščių sąskrydžiu, o japonų dzenbudistai – satori. Bandymai tai nusakyti pareikalauja kuo įvairiausių metaforų, kaip antai Platono „keturi suvokimo lygmenys“ arba Pseudo Dionisijo ir Kryžiaus Jono „neigimo kelias“, arba Filono Aleksandriečio ir vėlgį Kryžiaus Jono „kopėčių pakopos“. Atskiros pakopos gali reikšti tamsą, nušvitimą ir jungtį, neišvengiamai patiriamą užsimiršus ekstazėje. Įvairios pakopos paprastai mena kosminį pakilimą nuo kūno jutimų per sielą į šviesą ir žemiškosios sąmonės praradimą. Kylančysis miršta įprastam laikui ir iškeliauja į dvasios šaltinį.

Esminis klausimas – su kuo yra ta siekiamoji jungtis? Su dievu? Su panteistiniu viskuo? Su budistų tuštuma? Su plotiniškuoju Vieniu? Su gnostikų šviesos dalele? Šios jungties prigimtis – migločiausias klausimas visoje mistikoje. Du pamatiniai skirtingi jos tipai yra monistinis ir teistinis.

Jei visatos pradą, prie kurio veržiamasi pakilti, pavadinsime dievu, tai mistikas monistas siekia su dievu sutapti ir visiškai jame ištirpti, o teistas mistikas – su dievu bendrauti ir jam atsiduoti, neprarasdamas savo asmens tapatybės. Monizme subjektas ir objektas tampa vienu, mistikas susilieja su dievybe – antai šventoji Teresė kalba apie upėn įkritusį vandens lašą – ir šitaip pasiekia vienį (enosis) bei dieviškumą (theosis). Monizmas gali būti neoplatoniškas ir krikščioniškas. Kryžiaus Jonas (Juan de la Cruz) siekia save panaikinti, prarasti dievuje, tapti su dievu viena, išliekant vienintelei tapatybei – dievo. Krikščionys gnostikai savo mistinį patyrimą paprastai apibūdina pagal monistinį pavyzdį, kai nuo visiško pradinio nežinojimo (tamsos ir pasiklydimo *agnosia*, kuriai priešpriešinamas *gnosis*) einama

prie visiško nušvitimo ir galutinės jungties. Sutapimo su dievu, išėjimo į šviesą ir virsmo šviesa vaizdiniai aptinkami ir Plotino darbuose, kuriam žmogus galiausiai „tampa Vieniu“, ir visai panašiai pagoniškuose gnostiniuose raštuose, priskirtuose Hermiui Trismegistui. Čia siela kyla per sąmonės lygmenų sferas. Hansas Jonas aprašo kūne tebesančios sielos kelionę, kuri galų gale „pasiekia Absoliutą kaip imanentišką, nors ir laikiną būseną“. Šiuo atveju „objektyvios pakopos išverčiamos į subjektyvius patyrimus, kurių kulminacija išgyvenama kaip ekstazė, gnostinis mitas pavirsta (neoplatoniškąja ir vienuoliškąja) mistika ir šiuo nauju pavidalu jis išlieka dar ilgai išnykus pirminiams mitiniams vaizdiniais“.¹³

Kaip priešingą platoniskajam mistiniam susiliejimui bei vieniiui, Martinas Buberis savo knygoje „Aš ir Tu“ atmeta monistinę „aš ir dievas esame viena“ sampratą. Teistui pati mintis, esą galima sutapti su dievybe, yra gėdinga, neigianti nepriklausomą Kūrėjo būtį. Teistinė mistika, būdinga Biblijai, žydų gnostikams, kabalistų Zoharui ir daugumai renesanso ieškotojų, laikosi visiško žmogaus ir dievybės atskyrimo. Kaip teigia Šolemas, žydų mistikas „išlaiko tam tikrą atstumo jausmą tarp Kūrėjo ir Jo kūrinio“.¹⁴ Šį asmens ir dievo dualizmą dažnai simbolizuoja merkaba – dieviškoji važiuoklė, kuri pakylė sielą į dangų pas dievą, nušviestą dievo artumo, tačiau neišnykusią dievuje ir juo netapusią. Pakilimas, atsidasavimas – taip, bet ne susiliejimas.

Dieviškosios važiuoklės įvaizdis remiasi Ezekielio pranašyste (1.10) ir yra pamatinė žydų mistikos metafora. Negyvosios jūros ritiniuose piešiamas įspūdingas paveikslas, kaip kerubiniai laimina kylančią važiuoklę, gabenančią sielą dievo artuman. Tik skaitant šį kerubinų ir merkabos aprašymą reikia turėti omeny, kad kerubiniai (angeliukai) žydų tradicijoje nėra neprimena sentimentalių Rafaelio „Siksto Madonos“ nutukusių vaikiukų, o veikiau daugiaveidžius Pikaso (Picasso) groteskus, nes pavyzdžiui imti Ezekielio pranašystės kerubiniai ir serafimai, plasnojantys apie dievo sostą, yra keturveidžiai ir ketursparniai: „Kerubiniai laimina važiuoklę virš dangaus skliauto, liaupsindami ugninio skliauto didybę po šlovingojo sostu. Ir po jos riedančiais ratais šventi angelai naršo pirmyn atgal – švenčiausiųjų dvasių ugniniai pavidalai; ir aplink juos srovėna tarsi ugnies upokšniai, tarsi žėruojanti bronzos, daugybės tauriausių spalvų spindesys, neapsakomų atspalvių didingas šokis“.¹⁵

13. Jonas, Hans. *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*. Boston: Beacon Press, 1963, p. 165–166.

14. Scholem, Gershom. *Major Trends in Jewish Mysticism*. New York: Schocken Books, 1954, p. 14. [Beje, knyga išleista lietuviškai: Scholem, Gershom. *Žydų mistika ir jos pagrindinės srovės*. Vilnius: Aidai, 2009.]

15. Vermes, Géza. *The Dead Sea Scrolls*. New York: Penquin Books, 1962, p. 212–213.

Žydiškoji teistinė pakilimo tradicija remiasi bibliniais šaltiniais – tiek žydų gnostikai ir viduramžių kabalistai, tiek šiuolaikiniai interpretuotojai lankosi pas dievą taip, kaip andai biblinis Enochas, nepraradęs savo asmens nei sielos. XVI a. šią tradiciją tęsia ispanų mistikas poetas Luisas de Leonas (Luis de León, 1527/8–1591). Vienuolis augustinas iš Naujųjų krikščionių (*converso*), kurio prosenelė Leonora de Vijanueva (Leonora de Villanueva) 1512 m. buvo sudeginta ant laužo, Leonas sielos pakilimui pas dievą perteikti pasirinko muzikines ir dangiškas metaforas. Tačiau nėra jokio susiliejimo su akinančia dievybės šviesa. Važiuoklei kirtus aukščiausios sferos ribas, siela, prieš užsimiršdama taikoje ir ramybėje, vis dar girdi ir jaučia. O savo dieviškojo Kūrėjo artume ji vėl atgauna žmogiškąsias savybes:

„Štai siela plūduriuoja
saldybės jūroje, paskui apsisuka
kelis ratus ir skęsta,
jokių triukšmų netrikdoma klausia, jausmais.
O palaimingas išnykime!
O nešanti gyvenimą mirtie! Saldus užsimiršime!“

Pakilimas į amžinybę gyvam tebesant

Savęs pažinimo patyrimams nusakyti gnostikai išplėtojo savitą kalbą, pagrįstą tiek Aleksandrijos platonikų filosofiniu žodynu, tiek bibrine, klasikine graikų ir senovės Egipto mitologija. Remdamiesi šiais šaltiniais jie sukūrė savitą kosmogoniją (vaizdinius apie pasaulio sukūrimą) ir teogoniją (apie dievų sukūrimą), taip pat savo fantastines simbolines legendas.

Gnostikų požiūriu, žmogų, nors įkalintą žemėje, sudaro trys gyvybiniai dėmenys: materialus kūnas, laikina siela ir amžina dvasia. Ribojamas šios psichofizinės trejybės, net tebebūdamas gyvas, jis yra laisvas pakilti nuo kūno ir sielos į amžinąją dvasią, iš tamsos į visišką nušvitimo laisvę. Šios įkvepiančios radiklios idėjos atvėrė begalinių vidinių galimybių kelius. Nors apskritai ne naujos, šios savitos gnostinės pažiūros vis dėlto sukūrė naują, viliojančią alternatyvą normatyvinei religijai, bet kokias įžvalgas sukaustančiai į dogmą ir biurokratiją dėl pasaulietinės valdžios, idant nuslopintų netikėlius ir užgniaužtų kūrybišką vienatvę. Gnosticizmui įvairiais pavidalais plintant po visą senąjį pasaulį, šis patrauklus žinojimo, šviesos ir dvasios sudievinimas sudarė patį jo branduolį.

Apie mūsų eros pradžią gnosticizmas sukilo Artimuosiuose Rytuose, Egipte ir visoje europinėje Romos imperijoje. Anuo neramiu diasporos, prislėgtumo, intensyvių spekuliacijų ir apsišaukėlių pranašų bei mesijų laiku gnostikai pasirinko meditatyvų žvilgį. Jų dualizmas reiškė įtampą ne tik tarp dviejų nesutaikomų dievų, bet ir tarp išorinio kūno ir vidinės dvasios, ir šiedu žmogaus dėmenys tapo visiškai išskirti. Dekartiškasis proto ir

materijos skilimas nėra naujiena, bet gnostikų atvejį ypatingas tuo, kad sąmonė jiems buvo viskas, o visa kita – tik našta. Kūnas tėra materija. Jų nusigręžimas nuo kūno – tai ne azijietiškas asketizmas ir ne puritoniškasis pasibjaurėjimas kūnu. Tiesiog sąmonė vienintelė žmoguje gali atsigręžti į šviesą. Šia prasme matyti, kokie artimi gnostikai yra plotiniškajam pasinėrimui į Visetą, Saule, Gėrį, kai visa kita tėra iliuzija. Gnosticizme, kurį Plotinas šiaip jau išjuokė, viduje kylama į pilnatvę, siekiama bent vienu žvilgsniu patirti trokštamąją šviesos pleromą. Išskyrus savitą žargoną ir metaforas, gnostikų mistinis šuolis į neatidėliojamą išsigelbėjimą ir platonikų kelias į jį iš tikrųjų nedaug kuo skiriasi. Abu siūlo išsigelbėjimą dabar pat, šiame gyvenime, priešingai nei ortodoksinės abraomiškosios religijos, kurios vienokį ar kitokį išsigelbėjimą pasilaiko kaip atpildą po mirties. Kabalistai ir krikščionys mistikai, atsidurdami ant erezijos ribos, irgi kalba apie pakilimą pas dievą, atsidavimą dievui arba pasinėrimą į dievą, savo kelionę jie irgi atliko tebebūdami gyvi, nors, reikia numanyti, ji ir vyko anapus laiko. Vis dėlto jų patyrimas nuo gnostikų iš esmės skyrėsi tuo, kad susitikimas ar susiliejimas su dievu nebuvo suvokiamas kaip galutinis išsigelbėjimas, įmanomas tik kaip atpildas po mirties, tuo tarpu gnostikai *dabar* pasiekia visišką galutinį išsigelbėjimą, kurio nebegali atšaukti nė būsima mirtis. Nors tai ne visuomet pripažįstama, gnostinis išsigelbėjimas čia ir dabar moralę padaro ne tik antraeilę, bet, kaip ir Toros judaizme, nebeištaisomą, be jokių pomirtinių vilčių. Tik Tora besiremiančiam žydui atpildas už gerus darbus yra dievo artumas ir turtingas, padorus, ilgas gyvenimas žemėje, o gnostikui – bent trumpas dvasios atsiskyrimas nuo kūno, nuo žemės ir sugrįžimas į savo šaltinį, sutapimas su tuo šviesos šaltiniu ir tuomet vėl sugrįžimas į žemę, į savo kūną ir sielą, nuramintam šios savo tapatybės žinojimo.

Žydų, krikščionių ir gnostikų dievas

Judaizme dievas yra pagrindinė galybė, o Šėtonas (pažodžiui „priešininkas“) – vos kelis syk tepaminėtas dievo dvariškis (Job 1–2 ir Zch 3.1–2). Jis tėra dievo prievaizdas tarp žmonių, ir tik 1 Kr 21.1 neaišku, ar jis dievo priešininkas, ar žmonių. Net ir šiuo vieninteliu tikėtinu blogio ir opozicijos atveju jis tėra palyginti menkas neklaužada. Dieviškų galių atžvilgiu judaizmas nėra dualistinis, ir Toros dievas tarp žydų dievybių, be pirmo bandžiusių konkuruoti kanaaniečių dievų, neturi sau konkurento. Ko gero, dėl persų (zoroastrizmo) įtakos krikščionys išstūmė Šėtoną iš dangaus į požemius, bet vis dėlto tesuteikė jam ribotas galias. Šėtonas ir jo demonai gali sukelti kūno bei sielos negalavimų ir nuolat vesti į pagundas, tačiau nelabajam Šėtonui toli ligi dievo visagalybės. Jo pragaras – ne koks kitas didis dangus, ne kosminės kūrybos, o tik baismės vieta. Iš

tiesų Šėtonas pats yra kalinys savo valdose, Apreiškimo Jonui ugnyje arba Dantės ledynuose, ir toli gražu negali lygiuotis su žydų ir krikščionių Visagaliu, kurio didybę perteikia žydiškas biblinis jo vardas *El Šadai* „kalnų dievas“ arba „galybės dievas“.

Visiška priešingybė menkam žydų Šėtonui ir bent jau bauginančiam vėlesnių krikščionių velniui yra gnostikų demiurgas, kuris yra ne kas kitas, kaip pats didysis gerasis Biblijos dievas kūrėjas¹⁶, dabar demoniškai veikiantis pačioje pikčiausio blogio irštvoje. Bet nors savo gerumą dievas kūrėjas praranda, jis išlieka visagalis, nes tai juk jis sukūrė šį pasaulį. Jam ištarus žinomą „tebūnie šviesa“ (iluzijos šviesa), leva su Adomu pateko į žemės spąstus, o dievas patapo jų sielų prievaizdu.

Šitaip sukeitus galių santykius, žydų krikščionių dievo požymiai tapo padalyti tarp dviejų priešingų dievų. Tai dvasios dievas, kurio požymiai yra šviesa ir žinojimas, ir materijos dievas, kurio požymiai yra tamsa ir nuodėmė. Įvairiuose tekstuose nuo Kinijos iki Vakarų Europos Jahvė įgauna visokius bjaurius ir baisiai skambančius vardus, tokius kaip Jaldabaotas, Sakla ar Samaelis. Kaip ir nupuolęs Liuciferis, jis yra visokio blogio viršininkas ir valdytojas, kurio pagrindinis užsiėmimas – jo kūriniai žemėje po šia vis besisukančia aplinkui saule.

Buvusį aukščiausiąjį dievą – šio pasaulio iluzijos kūrėją – pakeičia vidinis šviesos dievas, kurio valdos – visur, kur tik esama sąmonės. Žemėje irgi nėra vien gryna materija ir tamsa, į kurias reikia žiūrėti tik kaip į kliūtį ir peržengtį, – čia esama ir šviesos dalelių, kurių reikia ieškoti ne bažnyčioje ar išoriniame danguje, o per meditaciją. Vidinis šviesos dievas reiškia sugrįžimo viltį.

Akivaizdu, kad gnostikai judėjų krikščionių teologiją apvertė aukštyn kojomis. Jie turėjo drąsos Jahvę padaryti tuščiaagarbiu šios žemės ir joje įkalintų būtybių kūrėju, o daugelyje savo raštų – netgi tiesiog velniu. Šis visiškas apvertimas turi būti suprantamas gan painiame istoriniame kontekste. Gnostikai konkuravo su krikščionimis ortodoksais, ir kiekviena iš sektų stengėsi nuslėpti savo kilmę. Pirmieji krikščionys buvo žydai. Kita vertus, atsispidama nuo judaizmo, krikščionybė žydus demonizavo. Evangelijoje pagal Joną 8.44 rabinas Jėzus žydams sako: „Jūsų tėvas – velnias“. Vystydamosi krikščionybė iš esmės dekonstravo judaizmą, sumenkindama viską, pradedant Tora ir baigiant jos „laikinu“ dievu. Nors kalbant apie „žydų nužudytus“ pranašus ir piktą bei kerštingą žydų dievą – kaip priešybę Naujojo Testamento dievui, teigiančiam meilę ir pasigailėjimą, – žydai buvo pažeminti, jų dievas buvo atmestas gana keistu būdu: neturėdami savojo Rašto, ankstyvieji krikščionys žydai ir krikštyti pagonys I–II amžiuje visiškai priklausė nuo žydų Biblijos kaip savo vienintelės knygos – kaip knygos, kuri išpranašavo

krikščionių mesijo atėjimą. Galiausiai tasai žemiškasis mesijas, vardu Jėzus Kristus (Ješua Mašiah), tapo aukščiausiuoju dievu, tikruoju dievu, tiesiog pakeitusiu žydų Biblijos dievą, dievu kaip tokiu. Nors Evangelijose sakoma, kad Jėzus sėdi dievo sosto dešinėje, tikinčiųjų vaizdiniuose ir ikonografijoje dievas ir išsigelbėjimas suvokiami per patį Jėzų. Dievo trejybės samprata tarsi pašalina šį liaudišką nesupratimą, tačiau išlieka įsitikinimas, kad Jėzus yra ne tik viena iš dievo apraiškų, bet visais praktiniais atžvilgiais būtent dievas kaip toks, į kurį kreipiamasi maldoje.

Krikščionių dievas savo reikšmingumu tebuvo priverstas pasidalyti su Jėzumi ir, mažesniu mastu, šventąja dvasia, tuo tarpu gnostikų konkurencija su senąja žydų Biblijos dievo tėvo religija buvo kur kas radikalesnė. Jie dekonstravo tiek judaizmą, tiek krikščionybę ir pritaikė juos abu prie savo kosmogoninių mitų. Kurdami savo pradininkų paveikslus krikščionys ir gnostikai šį ritualinį tėvo nužudymą atliko labai skirtingai. Krikščionys demonizavo žydus, bet atleido nuo kaltės visus pirmuosius krikščionis, kurie irgi buvo žydai, nepaisydami arba nutylėdami jų būtent žydišką religinę tapatybę. O gnostikai, nors demonizavo pirmykštį žydų dievą, daug mažiau dėmesio kreipė į pačius žydus, kurie retai ir teminimi – nors kai minimi, tai paprastai neigiamai. Klasikinis gnosticizmas Biblijos dievą kūrėją laiko ne vien žydų dievu, bet apskritai tironu demiurgu, suklaidinusiu ir krikščionis, kurie pasisavino ir perinterpretavo žydų Bibliją kaip savo krikščionišką Bibliją. Ir kadangi krikščionys garbina šį biblinį dievą, tai jie, vadinasi, irgi paklūsta tamsos demonui. Vis dėlto suklaidintieji krikščionys turi išeitį: jie gali tapti tikrais krikščionimis, jei tik išsižadės, kaip kad krikščionys gnostikai, Biblijos dievo ir atsigręš į neregimąjį visa ko tėvą.

Gnostikų Jėzus

Kokią vietą šiame revizionizme užima Jėzus? Gnostikams krikščionims Jėzus yra tarpininkas. Dažnai jis laikomas tikrojo neregimojo tėvo pasiuntiniu (arba angelu). Ši padėtis padaro jį daugiau nei žmogų, bet mažiau nei tikrąjį dievą. Paprastai jis suvokiamas monofizitų pavyzdžiu – kaip dvasia, o jo žemiškasis kūnas tesąs iluzija. Žmogaus kūno jis neturi, ir ant kryžiaus mirė tik regimai. Savo aukščiausiam pasiuntinio vaidmeny jis suvokiamas kaip nemirtinga būtybė (aionas), pasiūsta į žemę žmones mokyti kelio į šviesą ir išsigelbėjimą.

Nors patys gnostikai krikščionys, tarp jų vėliau ir katarai, savo Jėzų laikė tikruoju Jėzumi, jis taip skyrėsi nuo Romos ir Bizantijos krikščionių ortodoksų Jėzaus, kad šie niekaip negalėjo jo tokio priimti. Mažų mažiau – dėl dviejų dalykų negalėjo būti jokio kompromiso. Pirmą, krikščionybė jau buvo sutriuškinusi doketistų Kristaus kaip fantomo sampratą bent keliolikos kitų

16. Kai kuriuose reikšminguose gnostikų traktatuose, tiesa, pasaulį ir žmogų sukuria ne biblinis dievas, o Sofija.

ankstyvųjų sektų atvejais. Docketistai iš Evangelijų Jėzaus atima žmogiškumą, kančią ir stebuklą. Jėzus privalo būti kartu žmogus ir dievas, o ne vien žmogaus pavidalu pasirodęs dievas. Antra, bet ne mažiau svarbu yra tai, kad gnostikų Jėzus nėra taip keistai tuo pat metu ir dievo sūnus ir, bent jau liaudies akimis, pats dievas. Gnostikams Jėzus tėra viena iš neregimojo tėvo dieviškų apraiškų, ir netgi ne pati aukščiausia pleromos hierarchijoje. Graikų žodis *angelos* „angelas“ yra žydų *mal'ach* „šauklys“ arba „pasiuntinys“ vertimas, anksčiau taikytas dievų pasiuntiniui Hermiui. Gnosticizme Jėzus dažnai pavadinamas tik dievo angelu (pasiuntiniu), o tokia žema padėtis prieštarauja pamatinei krikščionių doktrinai. Krikščionybėje, kaip sakyta, žydų mesijas tapo dieviškuoju Kristumi, kuris maldoje bei ikonose dažnai atstoja patį dievą. Todėl gnostiniam Jėzui, kuris tik mulkina tikinčiuosius, laikančius jį kenčiančiu bei mirtingu žmogumi, bažnyčioje nėra vietos.

Gnostikai pagony

Esama ir tokių klasikinių gnostikų, kurie nėra kilę iš judaizmo nei krikščionybės. Tai gnostikai pagony. Daugiausia Aleksandrijoje, jie neoplatonizmą bei vietinę hermetinę misterijų religiją pritaikė prie naujojo mitinio dualizmo, kuriame kūnas – tai tamsi laikina materija, o sąmonė (*nous*) – saulėsios prigimties žinojimas. Šis žinojimas gali padaryti mus vertesnius nei dievai, nes kartą jį įgiję, mes jau nebesame tik mirtingi, bet ir nemirtingi. Didžiuoju hermetiniu filosofu pagony laikė Hermį Trismegistą (Trissyk didį), kurio vaizdinys susidarė iš senovės Egipto dievo Toto ir graikų Hermio. Hermiui Trismegistui priskirtame įspūdingame literatūriname traktate „Poimandras“ („Žmonių piemuo“) jis savo patirto regėjimo forma pateikia griežtai dualistinį kosmoso paveikslą. Kūrėjas čia – tai iš abilyčio visa ko tėvo radęsis demiurgas. Kūrėjas sukuria žmones ir įkalina juos materialioje žemėje. Tačiau abilytis pirmapradis asmuo (*anthropos*) nusileidžia žemėn ir susilieja su kosmosu, šitaip suteikdamas jam dvasinį pažadą. Jis neša savy šventosios šviesos kibirkštį. Savo ruožtu sukurtasis žmogus savo gyvenime pasiekto pažinimo dėka gali per šią vidinę šviesą pakilti nuo kūno ir susijungti su dievo šviesa.

Šiam kosminio sugrįžimo į šviesos pradą mitui jau išblėsus, pati dvasinio pakilimo tebesant gyvam technika dar ilgai gyvavo įvairiomis vėlesnės neoplatoniškosios bei krikščioniškosios mistikos atmainomis. Be Plotino (205–240 m.) kilsmo į vidinę saulę, žymus krikščioniškas pavyzdys būtų Pseudo Dionisijo (VI a.?) pakilimas juodoju spinduliu į tamsą virš šviesos. Pirmasis – filosofas, antrasis – bažnyčios teologas, kiekvienas savo patyrimui perteikti vartojo skirtingą žodyną, tačiau pats šis ekstatinis bei mistinis kilsmas

yra pažįstamas visiems – tiek gnostikams, tiek žydams, tiek krikščionims, tiek musulmonams (ir daugumai kitų pasaulio religijų, įskaitant bene visų žemynų šamanus).

Zoroastrizmas – gnosticizmo pirmtakas

Be visų šių skirtingų gnosticizmo šaltinių, Rytų gnosticizmui milžinišką įtaką padarė senovės Irano zoroastrizmas (mazdeizmas). Nors ankstyvųjų Sirijos ir Egipto gnostikų jis nepalietė, III a. Mani ir jo įkvėptas manichėjizmas jau buvo giliai paveiktas zoroastrietiškojo pasaulėvaizdžio ir išsigelbėjimo sampratos. Zoroastričių gerosios dvasios ahurai, vadovaujami Ahuramazdos, grumiasi su piktosiomis dvasiomis daevais, arba divais, vadovaujamais Ahrimano, dėl žmogaus sielos likimo. Žydai, ypač VI a. pr. Kr., būdami Babilono nelaisvėje ir gyvendami tuose kraštuose, kur buvo praktikuojamas zoroastrizmas, irgi buvo paveikti šios dualistinės religijos. Akivaizdus pavyzdys – esėjų šviesos sūnūs, kovojantys su tamsos sūnumis. Iraniškasis dualizmas iš pagrindų sutinka su gnostikų vaizdiniais, iškilusiais kaip atitinkama priešpriešų sistema.

Gnostikai – pavojingi eretikai

Dauguma gnostikų laikė save nušvitusiais krikščionimis, bent jau pirmuoju savo raidos laikotarpiu. II m. e. a. pabaigoje, krikščionybei tampant galinga savarankiška religija, gnosticizmas sparčiai plito dideliuose Azijos, Afrikos ir Europos plotuose. Siekdami atversti tradicinius krikščionis į savo pažiūras, gnostikų filosofai išplėtojo alegorišką Evangelijų egzegezę, kuri turėjo gnostines tiesas. Būtent jie sukūrė pirmąją krikščionišką teologinę literatūrą, ir II a. savo raštais žymiai pranoko ortodoksinę bažnyčią.¹⁷ Pamėgtas jų komentarų tekstas buvo Jono Evangelija, kurią jie laikė sava. Pirmosiomis Evangelijos eilutėmis Jonas iš esmės kalba apie vidinę šviesą ir nusako Jono Krikštytojo vaidmenį: „Pradžioje buvo Žodis. Tas Žodis buvo pas Dievą, ir Žodis buvo Dievas [...] Jame buvo gyvybė, ir ta gyvybė buvo žmonių šviesa. Šviesa spindi tamsoje, ir tamsa jos neužgožė. Buvo Dievo siųstas žmogus, vardu Jonas. Jis atėjo kaip liudytojas, kad paliudytų šviesą ir kad visi per jį įtikėtų. Jis pats nebuvo šviesa, bet turėjo liudyti apie šviesą. Buvo tikroji šviesa, kuri apšviečia kiekvieną žmogų, ir ji atėjo į šį pasaulį“ (Jn 1.1–9).

Jonas Krikštytojas pats nebuvo šviesa, šviesa buvo Jėzus, o Jonas tebuvo žibintas, tą šviesą nešantis. Taigi Jono vaidmuo apibrėžiamas kaip pranašiškas, bet antraeilis, palyginti su dieviškuoju Jėzaus vaidmeniu.

17. Žr. Rudolph, Kurt. *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*, p. 25.

Visa tai mena aršią konkurenciją tarp pirmųjų mesijo sekėjų, iš kurių vieni sekė Jonu kaip žemiškuoju mesiju, Izaijo pranašystę (7.34; 9.2–7; 42.1–4) primenančiu savo pasirodymu, įelektrinusiu judaizmą, o kiti, dauguma – Jėzumi kaip dieviškuoju mesiju. Esama duomenų, kad su antruoju amžiumi Jonu sekusiųjų skaičius – nekalbant apie gnostikus, irgi juo sekusius, – buvo ėmęs grėsmingai augti. Gnostikai mandėjai pabrėžtinai pasirinko Joną Krikštytoją vietoj Jėzaus, kurį pavertė vadinamuoju Nbu Kristumi – kerėtoju, menstruacijų išskyromis tik suteršusiu krikštą ir pakrikštytuosius, o apsišaukusiu tikruoju dievu.

Romos, Antiochijos ir Konstantinopolio aukštoji dvasininkija buvo sunerimusi. Gnostikai, evangelijas aiškindami savaip, į savo ereziją atvertinėjo ne tik naujokus, bet ir krikščionis, ir plito iš krašto į kraštą kaip neužgesinama ugnis. Tie gnostikai kiekvieną šventą tiesą išversdavo vis savaip, pradėdant leva, į kurią žiūrėjo itin teigiamai, nes ji pasirinko pažinimą, ir baigiant dievu kūrėju, kurį pažemino ligi pasipūtusio, savo įstatymais besišvaistančio nevidono, kosminėje hierarchijoje užimančio žemiausią demono vietą. Iš visų tokių tik regimai krikščioniškų gnostikų mokyklų itin kenksmingi buvo intelektualiniai bei mistiniai aleksandriečių Valentino, Basilido ir setėnų mokymai, kurie, bent jau tarp 135 ir 450 m., buvo plačiai žinomi. Ankstyviesiems krikščionims, kurių tinklas pradžioje dar nebuvo centralizuotas, tai buvo didelę grėsmę keliantys eretikai, todėl jie, kartu su Mani ir jo sekėjais, krikščionių buvo įnirtingai plūsdami ir keikiami kaip jų ganytojiškos erdvės uzurpatoriai. V a. pabaigoje dauguma heterodoksinių sektų jau buvo nutildytos. Tiesa, šventojo Augustino (354–430 m.) laikais skaičių karas dėl Kristaus širdies dar tebevyko. Šio laikmečio ženklas yra ir paties Augustino – gnostiko, išvydusio krikščionybės šviesą, – protėjiškas atsivertimas. Nors paskui daug parašė prieš gnostikus, savo teologinės karjeros pradžioje jis buvo užsidegęs ir itin veiklus gnostikas, daug keliavęs po Italiją ir šiaurės Afriką, mokęs ir skelbęs manichėjizmą. Veikalas „Prieš Faustą“, kuriame jis išsižada savo mokytojo manichėjo Fausto, tebėra vienas iš svarbiausių darbų greta Irenėjo, Hipolito, Origeno, Epifanijo ir Tertulijano, kuriuose gnostinė erezija buvo apibrėžta ir atmesta.

Krikščionys, kuriems Dievas ir Jėzus Kristus, kartu žmogus ir dievas, buvo tėvas ir sūnus, šiuos šviesos žmones, vadinusius save krikščionimis, laikė pavojingais veidmainiais. Gnostikai nepripažino nei Jėzaus žmogiškumo (tai buvusi tik regimybė), nei tėvo, sūnaus ir šventosios dvasios trejybės, nei paties krikščionių dievo nelaikė savo dievu. Gnosticizmas ne tik kėlė grėsmę krikščionių valdžiai, bet neigė pačius krikščioniškosios pasaulėžiūros pagrindus. Tradiciniai krikščionys tuomet irgi išgyveno neramumą, netikrumą ir pavojų laikus. Dar nebuvo rastas sutarimas nei su judaizmu, nei su juos persekiojusia Romos imperija. Nuo Romos ligi Kapadokijos

Anatolijoje (šiuolaikinė Turkija) krikščionys nuo romėnų kardo slapstėsi olose ir požemiuose. Jie dar neturėjo vieningos bažnyčios (nuo pat pradžių juos lydėjo vidinė nesantaika, kaip kad nesantaiką reiškė ir pats jų atsisakyrimas nuo žydų) ir visai stengėsi sutvirtinti savo doktriną bei valdas. Negana to, nebuvo dar nė vieningai priimto Šventojo Rašto. Ligi pat Nikėjos susirinkimo 325 m. nebuvo oficialiai atrinktos Naujajį Testamentą turinčios sudaryti knygos.¹⁸ Ligi tol jiems kėlė tikrą galvos skausmą ir biblinė žydų istorija, kurią jie arba išvis atmesdavo, arba interpretuodavo kaip savą.

Taigi kai gnostikai rašė savo gausius raštus su ekstravagantiška mitologija, dievą pavertusia apsimitėliu pasaulio kūrėju, krikščionys dar tebeklaidžiojo po neišbrendamą apokrifų, laiškų bei apokalipsių labirintą, nesutardami, ką gi įtraukti į būsimąjį kanoną. Žydai kėlė mažesnę grėsmę, išskyrus tai, kad jų Bibliją reikėjo taip perinterpretuoti, jog būtų galima ją paversti vien tik krikščionių Biblija. Buvo nenormalu ir tikrai sunkiai pakeliama, kad vienintelė visuotinai priimta krikščionių knyga tuo pat metu buvo ir žydų Knyga, ar ji būtų skaitoma hebrajiškai, graikiškai, ar lotyniškai. Juoba kad žydų Biblija jau seniai buvo nustatyta, o štai būsimąjį Naujojo Testamento tekstai (parašyti žydų krikščionių apie žydus ir žydams skirti) tebebuvo paskydę, ir ligi galutinės krikščionių Biblijos, sudarytos iš Senojo ir Naujojo Testamento, dar turėjo praeiti kone keturi šimtmečiai.

Atsakydami į gausius iššūkius bažnyčiai, krikščionių apologetai ryžtingai atmetė „šias pasibjaurėtinas velniškųjų eretikų rašliavas“. Ironiška tai, kad šitaip aršiai keikdami, erezioLOGAI tuo pat metu mėgdžiojo gnostikų filosofus ir kūrė saviškę krikščioniškąją egzegezę. Gnostikai iš savo pusės atsidėję kritikavo ir dažnai sutaršydavo krikščionių teologus, todėl, net kai buvo nutildyti, išliko rimčiausi pastarųjų konkurentai ligi pat išskylant islamui.

Versta iš: Barnstone, Willis. *The Inner Light of Gnosis: A Historical Meditation*. Iš: *The Gnostic Bible*, edited by Willis Barnstone and Marvin Meyer. Boston & London: Shambhala, 2003, p. 765–783.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

18. Deividas Troubišas (David Trobisch), „Pirmojoje Naujojo Testamento redakcijoje“ teigia Naujajį Testamentą iš esmės jau buvus nustatytą ir perrašinėjamą apie II a. vidurį. Vis dėlto, nors pagrindinių Evangelijų, Apaštalų darbų bei kai kurių laiškų tekstai ir galėjo jau būti nusistovėję, ginčai, kokie kiti tekstai turi būti įtraukti, tebetruko dar IV a.